

Eigendomsrecht en eigendomsopvattingen in ontwikkeling (II)

Eigendom in een marxistisch-leninistische context

PROF. MR. S. W. COUWENBERG*

Terwijl in de westerse politieke cultuur, zoals we in het eerste deel van dit artikel zagen, oorspronkelijk een nauw verband is gelegd tussen privé-eigendom en emancipatie, vooral op grond van de vrijheidsgedachte, zo wordt in de politieke cultuur der communistische landen een soortgelijk verband gelegd tussen gemeenschapseigendom en emancipatie, zij het dat daarbij niet zozeer de vrijheids- als wel de gelijkheidsgedachte voorop staat in het emancipatieproces. In dit tweede en laatste deel wordt in korte trekken het communistische eigendomsstelsel geschetst en wordt gepoogd na te gaan of de emancipatorische verwachtingen die daarmee verbonden zijn in de praktijk ook zijn gerealiseerd.

Communistisch eigendomsstelsel

In de communistische conceptie van mensenrechten staat de realisering van de sociale grondrechten (recht op arbeid, sociale zekerheid, woongelegenheid, gezondheidszorg, onderwijs en ontwikkeling) centraal en gaat men ervan uit dat een reële verwezenlijking van die grondrechten slechts mogelijk is als de economische vrijheidsrechten — i.h.b. het particuliere eigendomsrecht — daaraan opgeofferd worden. In de communistische wereld vormt de gemeenschapseigendom van het productief vermogen dan ook een van de voornaamste uitgangspunten van de sociale constitutie 1). In alle grondwetten van de socialistische staten wordt dit uitgangspunt expliciet als constitutioneel basisprincipe erkend. In de nieuwe grondwet van de Sovjetunie van 1977 wordt de socialistische eigendom van de produktiemiddelen de grondslag van het economisch stelsel genoemd. Tot die eigendom wordt ook het vermogen van vakbonden en andere maatschappelijke organisaties gerekend (art. 10 GW). Dit uitgangspunt is tevens bepalend voor het gehele rechtsstelsel. De socialistische eigendom manifesteert zich in twee vormen, t.w. staatseigendom (algemene volkseigendom) en coöperatief-collectieve eigendom. Centraal in het communistische eigendomsstelsel staat de algemene volkseigendom (art. 11 GW). De persoonlijke eigendom wordt slechts erkend voor zover nodig voor de persoonlijke behoeftenbevrediging (art. 13 GW). Naarmate de opbouw van een volledig communistische maatschappij vordert — de fase waarin de Sovjetunie zich thans officieel bevindt — zal de persoonlijke eigendom kwalitatieve en kwantitatieve veranderingen ondergaan, terwijl de twee bestaande socialistische vormen van eigendom op produktiemiddelen meer en meer naar elkaar zullen toegroeien en uiteindelijk willen samenvloeien in één communistische eigendomsvorm (zie art. 12.2 GW). Uiteindelijk is het streven dus gericht op een volkomen uniform collectief eigendomsstelsel (algemene volkseigendom) in de produktiesfeer met uitschakeling van de bestaande diversiteit.

Wat de huidige stand van zaken betreft nog het volgende. In de Sovjetunie is de particuliere eigendom van produktiemiddelen verdwenen. De verhouding tussen de socialistische eigendom en de persoonlijke eigendom in de andere communistische landen is verschillend als gevolg van verschillen in historische, economische en politieke omstandigheden. Wel

kan in het algemeen worden gesteld dat de socialistische eigendom in industrie en handel bijna volledig is. Hetzelfde geldt voor de landbouw, uitgezonderd enkele landen als bij voorbeeld Polen.

De uitschakeling van de particuliere eigendom der produktiemiddelen gaat gepaard met vervanging van het marktmechanisme als middel tot coördinatie van economische beslissingen door een centraal geleide planeconomie. Dit impliceert een fundamentele aantasting van de andere economische vrijheidsrechten die in samenhang met het particuliere eigendomsrecht tot ontwikkeling zijn gekomen (contractsvrijheid, vrijheid van beroep en bedrijf en vrijheid van economisch initiatief).

Socialisatie en sociale gelijkheid

Socialisatie als bron van een nieuw type feodalisme

De socialisatie van de produktiemiddelen wordt in marxistische kringen gezien als een noodzakelijke voorwaarde tot opheffing van de sociale en economische ongelijkheid onder de mensen en met die opheffing zal tevens een eind komen aan de menselijke onvrijheid, want die onvrijheid is in de marxistische optiek een gevolg van de sociale ongelijkheid. Wordt de emancipatie van de mens inderdaad langs deze weg bereikt?

Formeel gesproken is het volk in de socialistische staten zonder twijfel eigenaar geworden van de voornaamste nationale welvaartsbronnen. De oude tegenstelling tussen een bezittende en een bezitloze klasse is hiermee opgeheven. Zoals we in deel I gezien hebben is de laatste decennia echter

* De auteur is hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

1) Zie voor Nederlandse literatuur o.a. O. Kuschpeta, Eigendomsverhoudingen in de communistische wereld, in: Eigendomsverhoudingen in Oost en West, *Oost-West*, november/december 1965; en F. J. M. Feldbrugge, Het eigendomsrecht in de Sovjetunie, *R. M. Themis*, 1976, nr. 3/4.

in het kader van de „managerial revolution” duidelijk gebleken dat de rechten van beheer en gebruik uit het oogpunt van economische macht veel belangrijker zijn dan de blote eigendom. Welnu, het beheer en de verdeling van de opbrengst van de genationaliseerde eigendom zijn in de communistische landen het uitsluitende voorrecht van een nieuwe heersende klasse, de bureaucratie van partij en staat, die zich van de rest van de bevolking onderscheidt door het bezit van allerlei belangrijke privileges. Te zamen met de politieke macht heeft deze klasse de meest volstrekte heerschappij over de mensen gekregen die de geschiedenis ooit heeft gekend 2).

De sociale hiërarchie in de Sovjetunie, zo blijkt uit een vergelijkend onderzoek 3) lijkt zeer veel op die van het Westen, behoudens dat de bevoorrechtting op grond van rang mirabile dictu groter is dan bij ons. Door de opgetreden stabilisering van posities en het opwerpen van nieuwe barrières zijn de kansen op maatschappelijke stijging er sinds de laatste twintig jaar niet veel groter dan bij ons. Wie uit welgestelde ouders geboren is, ontleent aan dit feit reeds een bevoorrechte positie, zoals uit het vigerende belastingstelsel blijkt.

Ook een „kapitalistische” instelling als arbeidsloos inkomen heeft al weer zijn intrede gedaan: men kan zijn geld n.l. beleggen in staatsobligaties tegen 3 à 5% rente. Dit wordt zelfs van staatswege aangemoedigd. En de rente is belastingvrij! Uit deze feiten blijkt dat het in gemeenschapsbezit brengen van de produktiemiddelen niet noodzakelijkerwijze leidt tot sociaal-economische gelijkheid.

De Joegoslavische ex-communist M. Djilas 4) is van oordeel dat de socialistische maatschappij zoals zij nu in de Sovjetunie functioneert, een nieuwe type feodale maatschappij is:

„What we have there is an enormous chain of privilege dispensing and privilege consuming relationships in which everyone from doorman to chairman is at the giving or receiving end of some binding trust or obligation. Your place and advancement in this chain are not a function of your work or talent but of your usefulness and loyalty to the barons immediately in command of you, and ultimately of their use and loyalty to the centre. Therefore, the social as well as the economic character of Soviet society seems to me better symbolised by the relationships that exist in feudal societies between vassals and their superiors than by anything as socially advanced as capitalism, even „State Capitalism”.

Bureaucratisering als autonome bron van sociale ongelijkheid

De socialistische ervaring in Oost-Europa leert dat grote verschillen in macht, prestige en inkomen niet alleen voortvloeien uit ongelijke bezitsverhoudingen zoals men van socialistische zijde pleegt te stellen, maar evenzeer worden veroorzaakt door de bureaucratisering van de samenleving en de daarmee verbonden rang- en statusverschillen, die ook leiden tot grote inkomensverschillen, zoals de socialistische praktijk in Oost-Europa demonstreert. In de Sovjetunie zijn die verschillen volgens Djilas zelfs groter dan in het Westen. Na een vergelijking te dien aanzien concludeert hij 5):

„The end result is that Western „capitalist” society is now socially more just than Soviet society; and income in Western society is incomparably more fairly distributed than under the Soviet system. Literally as well as symbolically, it pays to be free”.

We stuiten hier tevens op een zwak punt in het politieke en sociale denken van Marx. Marx heeft n.l. weinig oog gehad voor het vraagstuk van de bureaucratisering van staat en maatschappij als *autonome* bron van machtsverschillen, van vervreemding en van uitbuiting van de ene mens door de andere. Die bureaucratisering, gericht op een rationele beheersing van de maatschappelijke ontwikkeling, is sinds Marx sterk toegenomen en in een socialistische samenleving zoals hij die concipieerde als maatschappelijk kader waarin de emancipatie van de mens zich eindelijk volledig zou kunnen voltrekken, neemt zij zelfs, zoals uit de socialistische praktijk in Oost-Europa blijkt, weergaloze proporties aan. Die bureaucratiseringsproblematiek is telkens opnieuw een bron

van verdeeldheid en scheiding der geesten geweest in de ontwikkeling van de marxistische arbeidersbeweging: zij lag ten grondslag aan de botsing tussen bolsjewiki en mensjewiki, tussen Rosa Luxemburg en Lenin, Trotsky en Stalin, Tito en Djilas, tussen de onorthodoxe marxisten van de „New Left” en het bureaucratische marxisme van de oude communistische partijen, en tussen de Oostduitse dissident Bahro en het DDR-regiem. Lenin heeft de bureaucratiseringsproblematiek in zijn *Staat en revolutie* wel onderkend, maar er geen bevredigend antwoord op weten te vinden. Zij is het kernprobleem geworden van de postkapitalistische maatschappijvorm die in de communistische landen is ontstaan; en zij is als zodanig na Trotski in zijn *Revolutie verraden* (1937) en Djilas in zijn *De nieuwe klasse* (1957) het scherpst geanalyseerd door de marxistische filosofen rond het Joegoslavisch tijdschrift *Praxis* en door R. Bahro in zijn geruchtmakende boek *Die alternative* (1977). Was voor Marx de bureaucratie als exponent van macht en machtsvorming geen enkel probleem meer als de proletarische revolutie zich eenmaal had voltrokken, voor deze kritische tegenstroming in het marxistische denken is de bureaucratie in de door communistische partijen beheerste landen de nieuwe regerende klassen geworden, die de belangrijkste kenmerken van de klassemaatschappij, zoals de instrumentalisering en uitbuiting van de ene mens door de andere, onverkort in stand houdt.

Terwijl deze marxistische theoretici in de communistische wereld een scherp oog hebben gekregen voor de problematiek van de bureaucratie als autonome bron van sociale ongelijkheid en vervreemding, zijn vele westerse marxisten nog geneigd bijna alle maatschappelijke ongelijkheid en spanningen te herleiden tot de bekende klassentegenstelling tussen kapitaal en arbeid. Ook wat de westerse verzorgingsstaten betreft, is er alle aanleiding zich af te vragen of die tegenstelling nog zo'n dominerende rol speelt als oorzaak van machtsverschillen. Vloeit in onze samenleving, waar kennis en kunde een steeds belangrijker bron van economische en politieke macht worden, de ongelijkheid in inkomen, macht en prestige niet meer en meer voort uit de bureaucratisering of technocratisering van die samenleving en de rang- en statusverschillen die daaraan inherent zijn? Zijn die verschillen niet veel belangrijker geworden als bron van maatschappelijke spanningen dan de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid die niet alleen in marxistische kringen nog steeds als bron van sociale ongelijkheid en spanning wordt gecultiveerd, maar sinds de tweede helft van de jaren zestig ook in democratisch-socialistische partijen, m.n. in de PvdA 6).

Arbeiderszelfbestuur en gelijkheid

In Joegoslavië heeft men getracht de bureaucratiseringsproblematiek op te lossen door invoering van een stelsel van arbeiderszelfbestuur. Dit stelsel heeft inmiddels ook weer-

2) Uit betrekkelijk recent onderzoek is gebleken dat die heersende oligarchie in de Sovjetunie hoogstens 0,75% van de totale bevolking uitmaakt. Zie P. van Vleteren, *Het Sovjetregime — tien jaar na Chroesjtsjow*, *Internationale Spectator*, 22 oktober 1974. Voor het proces van elitevorming in de Sovjetunie zie o.a. J. Slomp, *Eliten in de Sovjetunie*, *Acta Politica*, oktober 1974. Voor de wijze waarop de Sovjet-sociologie het vraagstuk van de sociale stratificatie in de Sovjetunie benadert zie S. M. Lipsset en R. B. Dobson, *Social stratification and sociology in the Soviet Union*, *Survey*, jg. 19, nr. 3 zomer 1973.

3) Zie G. Kuiper Hzn., *Rangen en standen*, 1965, blz. 87-88.

4) Zie Georg Urban, *A conversation with Milovan Djilas*, *Encounter*, december 1979.

5) *Idem*.

6) Zie voor een kritiek hierop Nico Wilterdink, *Collectivisatie van de vermogens in Nederland in plaats van socialisatie der produktiemiddelen*, in: J. Bank, M. Ros en B. Tromp (red.) *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme*, 1980, blz. 31 e.v.

klank gevonden bij de onafhankelijke Poolse vakbond Solidariteit, die het in zijn actieprogramma heeft opgenomen. Dit model is gepresenteerd als dialectische negatie van het socialisme, dat de bureaucratie maakt tot de nieuwe heersende klasse 7). Tussen de ideologische pretenties van dit model en de praktijk 8) gaapt echter een grote kloof. Het arbeiderszelfbestuur blijkt het strijdtoneel te zijn van twee nieuwe elites, t.w. de technocratie en de politieke bureaucratie die beide met elkaar concurreren om de instemming van de arbeiders(vertegenwoordigers). De arbeidersraad is formeel-juridisch geconstrueerd als het hoogste en tegelijk enige gezagsorgaan. De directie is gereduceerd tot een puur technische en uitvoerende functie. Het zwaartepunt van de werkelijke macht ligt echter bij de directie en de bureaucratische staf. De arbeidersraad functioneert in de praktijk als legitimeringsinstantie voor het beleid dat door directie en bureaucratische staf wordt bepaald.

De ijzeren wet van de oligarchie doet zich binnen dit radicaal-democratisch geconstrueerde bestuurskader opnieuw gelden. De pogingen via vernieuwing van de wetgeving het arbeiderszelfbestuur meer inhoud te geven, zijn nog weinig effectief gebleken. Deze ontwikkeling is niet zo verwonderlijk. In het kapitalistische stelsel is al gebleken dat een formeel-juridische gelijkheid weinig betekent, als zij gepaard gaat met grote feitelijke ongelijkheden in de menselijke verhoudingen. In het socialistische stelsel van arbeiderszelfbestuur wordt men opnieuw geconfronteerd met deze discrepantie. De directie en de staf hebben een zodanige voorsprong in kennis en kunde dat de arbeidersraad daartegen niet of onvoldoende is opgewassen. In zo'n situatie kan men beter komen tot een erkenning van dit feitelijke verschil en een duidelijke verdeling van verantwoordelijkheden overeenkomstig dit verschil, gepaard gaande met garanties voor een reëel machtsevenwicht, zodat directie en staf zich niet kunnen verschuilen achter de volledige verantwoordelijkheid van de arbeidersraad. Tegelijk zou al het mogelijke gedaan moet worden om de arbeidersraad in staat te stellen tot een zo effectief mogelijke controle van het eigen beleid van de directie, waarbij o.a. te denken valt aan een duidelijk programmatische basis en oriëntatie van de arbeidersvertegenwoordigers.

Socialisatie en vrijheid

Zoals gezegd, is socialisatie der produktiemiddelen in de communistische optiek tevens een noodzakelijke voorwaarde voor de verwezenlijking van menselijke vrijheid. Met die vrijheid bedoelt men echter iets heel anders dan in de westerse liberaal-democratische conceptie. Staat in de westerse conceptie het recht op vrije persoonlijkheidsontplooiing centraal in het vrijheidsbegrip, in de communistische opvatting betekent vrijheid het recht mede te werken aan de opbouw van het socialisme en communisme, waarin de door de partij geleide emancipatie van de mens haar voltooiing vindt. Dit is uiteraard iets heel anders en niet te verenigen met de westerse vrijheidsidee zoals die in de burgerlijke vrijheidsrechten gestalte heeft gekregen. Op basis van de Slotakte van de Akkoorden van Helsinki van 1 augustus 1975 tracht men de laatste jaren van westerse zijde die vrijheidsrechten binnen de politieke context van de socialistische staats- en maatschappijorde tot gelding te brengen. De vraag is of dit mogelijk is.

7) Zie M. Markovic, *Zelfbestuur en socialisme*, in: S. W. Couwenberg (red.), *Problemen der democratie*, tweede bundel, 1967, blz. 139 e.v.

8) Zie R. Boonzajer Flaes en J. Ramondt, *Autoriteit en democratie*, 1974.

Die vrijheidsrechten krijgen in een dergelijke context nl. een heel andere betekenis en interpretatie.

In de westerse wereld worden die rechten primair opgevat als individuele rechten die de burger beschermen tegen mogelijke inbreuken van staatswege. In de marxistisch-leninistische ideologie verwerpt men deze opvatting. De socialistische staat wordt gezien als een democratisch-gelegitimeerde organisatie van het volk en als zodanig de beste en enige effectieve instantie ter waarborging van mensenrechten. Grondslag van deze conceptie is derhalve de belangenharmonie tussen de staat en zijn burgers. De staat scheidt economische, culturele en organisatorische voorwaarden voor een effectieve uitoefening van mensenrechten. Grondrechten zijn dus geen rechten gericht tegen de staat, maar door de staat te verwezenlijken. Dienovereenkomstig worden zij geconcipeerd als sociale functies, d.w.z. als rechten die in dienst van de socialistische samenleving en met inachtneming van de principes en belangen van die samenleving dienen te worden uitgeoefend.

Wat het eigendomsrecht betreft heeft dit, zoals we gezien hebben, geleid tot een volledige socialisatie, voor zover dit recht betrekking heeft op produktiemiddelen. Rechten en plichten gaan in deze conceptie hand in hand. Mensenrechten gelden voornamelijk als politieke participatierechten, zoals de vrijheid wordt opgevat als een gemeenschappelijk ideaal, dat in en door actieve politieke en maatschappelijke participatie van allen — uiteraard onder leiding van de partij als door de historie aangewezen voorhoede — moet worden verwezenlijkt. Voor spontane initiatieven en een individualistische vrijheidsbeleving, zoals allerlei dissidenten die voortaan, is in een dergelijke rechtsorde uiteraard geen plaats. Deze socialistische rechtsorde is bovendien gebaseerd op een bepaalde wereld- en levensbeschouwing, t.w. de leer van het marxisme-leninisme, die bij uitoefening van de mensenrechten uiteraard in acht genomen moet worden.

Uit deze conceptie vloeit logischerwijze een veel stringenter beperkingsbeleid met betrekking tot grondrechten voort dan in een liberaal-democratische rechtsorde toelaatbaar is. De socialistische grondwetten bieden hiertoe ook alle ruimte. Ik wijs b.v. op art. 39 lid 2 van de grondwet van de Sovjetunie van 1977, die vooruitziet in een zeer ruim gestelde algemene grondrechtsbeperking. Het gebruik van de rechten en vrijheden door de burgers mag nl. geen schade toebrengen aan de belangen van maatschappij en staat. In de praktijk komt dit hier op neer dat de vrijheidsgedachte, evenals de daarop gebaseerde vrijheidsrechten, volledig gesocialiseerd is en geen vrijheid is in de westerse zin van het woord.

Het lijkt mij niet mogelijk de westerse vrijheidsidee in Oost-Europa tot gelding te brengen zonder aantasting van het daar heersende regiem. De „Praagse Lente” van 1968 is om die reden spoedig jammerlijk mislukt. Sinds 1980 wordt in Polen onder leiding van het Poolse vakverbond Solidariteit een poging gedaan een liberaliseringsproces op gang te brengen dat de grondslagen van het communistische regiem aldaar steeds meer bedreigt. Het actieprogramma dat Solidariteit op haar eerste nationale congres in oktober 1981 heeft aanvaard, is hiervan een duidelijk bewijs. Het feit dat de Poolse regering het recht op een vrije en onafhankelijke vakbond heeft erkend, evenals het stakingsrecht, betekent reeds een fundamentele aantasting van het marxistisch-leninistisch harmoniemodel, de belangenharmonie tussen de staat en zijn burgers die in de communistische optiek het noodzakelijke gevolg is van het nationaliseren der produktiemiddelen. Het sprookje van die harmonie wordt door het optreden van Solidariteit steeds meer verstoord. De vraag is echter of het in Polen ingezette liberaliseringsproces kan leiden tot een transformatie van het heersende regiem in een regiem, waarin de burgerlijke vrijheidsrechten zoals wij die verstaan, worden gerespecteerd. Een kenner van het communisme als Djilas meent dat een dergelijke transformatie niet mogelijk is zonder geweld 9). Met het uitroepen van de noodtoestand en de instelling van een militair bewind in Polen op 13 december 1981 is aan dit liberalisatieproces — naar te hopen valt voorlopig — een einde gekomen.

Conclusie

Op grond van het voorgaande kom ik tot de volgende conclusie. Het in gemeenschapsbezit brengen van de produktiemiddelen blijkt niet die emancipatorische uitwerking te hebben die het socialistische denken er lange tijd aan heeft toegekend. In marxistische kringen, zowel in Oost als in West, wil men dat nog steeds niet toegeven. In democratisch-socialistische kring heeft men dit feit wel onderkend en theoretisch verwerkt.

Ook de particuliere eigendom blijkt van veel beperkter betekenis te zijn voor het bevorderen van menselijke emancipatie dan men in het burgerlijke denken lange tijd verondersteld heeft. Gold particuliere eigendom lange tijd als belangrijkste voorwaarde voor zelfontplooiing en bestaanszekerheid, in de huidige verzorgingsstaat is die functie grotendeels overgenomen door een uitgebreid netwerk van sociale en welzijnsvoorzieningen die op grond van de sociale grondrechten zijn ontstaan. Er is voor iedereen een rijk scala van ontplooiingsmogelijkheden gekomen, die los staan van iemands vermogenspositie. Als er van die mogelijkheden een heel verschillend gebruik wordt gemaakt, zodat er toch weer allerlei ongelijkheden ontstaan, ligt dat vooral aan het feit dat mensen aanzienlijke verschillen vertonen in energie, ambitie, doorzettingsvermogen, durf, overredingskracht, brutaliteit, bereidheid offers te brengen voor de toekomst e.d. Ook in het bedrijfsleven kan men tegenwoordig dank zij de „managerial revolution” allerlei leidinggevende functies verwerven zonder over vermogen te beschikken. Wel gaat de uitoefening van die functies, zoals we gezien hebben, meestal gepaard met de opbouw van aanzienlijke vermogens.

Die „managerial revolution” is overigens een fenomeen dat Oost en West ondanks een tegenstelde eigendomsstructuur met elkaar gemeen hebben. In beide ideologisch tegengestelde samenlevingen is een nieuwe elite, een nieuwe klasse van personen, op de voorgrond getreden die de bestaansbronnen van de natie beheren, wier persoonlijke succes afhangt van de bekwaamheid waarmee zij hun ondernemingen leiden, maar die niet zelf de wettige eigenaren zijn van de te hunner beschikking gestelde produktiemiddelen.

Er zijn vele aanwijzingen dat de positie die beide groepen van bedrijfsleiders met elkaar gemeen hebben, geleid heeft tot een zelfde bewustzijnsvorm, zoals op tal van punten tot uiting is gekomen in overeenkomstige gedragingen onder soortgelijke omstandigheden. Er is een zelfde bewustheid van eigen technische superioriteit, een zelfde wrevel over de bemoeizucht van de staat en de staatsbureaucratie die geen werkelijk begrip van de plaatselijke omstandigheden hebben, nooit met het probleem gezeten hebben waar het geld voor de lonen vandaan te halen, en niettemin menen de bedrijfsvoerders te kunnen vertellen hoe zij een bedrijf moeten leiden. Er is dezelfde jacht op persoonlijke successen en bij beiden ziet men hetzelfde streven te manipuleren met wettelijke spelregels ten bate van de bijzondere belangen van de eigen organisatie.

Kortom, er is genoeg aanleiding te stellen dat de gemeenschappelijke kenmerken van grootscheepse industrialisatie en organisatie een belangrijke mate van eenvormigheid doen ontstaan in de houding en gedragingen van de bedrijfsvoerders in Oost en West 10).

S. W. Couwenberg

9) Zie het in noot 4 vermelde interview.

10) Zie Jos. S. Berliner, *Marxism and the Soviet economy, Problems of Communism*, september/oktober 1964; en D. Granick, *The red executive*, 1960.